

Դ. ԴԵՄԻՐՃՅԱՆԻ «ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ» ՊԱՏՄԱՎԵՊԻ
ԱՌԱՋԻՆ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ճշմարիտ գրական մեծածավալ ստեղծագործությունները միանգամից չեն ստեղծվում, գրողից պահանջվում է ստեղծագործական տրնաջան աշխատանք: Լինում են դեպքեր, երբ գիրքը տպագրելուց հետո էլ գրողը ստիպված է լինում ստեղծել նոր տարբերակներ: Արդյունքում ի հայտ են գալիս բազմաթիվ տեքստային տարբերություններ, տարբերություններ, այլ բնույթի խմբագրումներ, թերևս դրա լավագույն օրինակը Դեմիրճյանի «Վարդանանք» պատմավեպն է:

Փորձենք Դեմիրճյանի գեղարվեստական մտածողությունը դիտել իբրև ստեղծագործական պրոցես՝ համեմատելով «Վարդանանքի» առաջին (1943-1946 թթ.) և երկրորդ (1951թ.) հրատարակությունները և նրանցում առկա բնագրական տարբերությունները:

Վեպը, ինչպես մեզ հայտնի է, հեղինակի կենդանության օրոք հրատարակվել է չորս անգամ հայերեն և մեկ անգամ ռուսերեն: Իսկ մինչ այդ տպագրվել էր ամսագրային տարբերակով: Դեմիրճյանն ուղղումներ ու ավելացումներ էր կատարել յուրաքանչյուր նոր հրատարակությունից առաջ: Վեպն ամեն անգամ վերամշակվելիս ենթարկվել է լեզվառճական, գեղարվեստական փոփոխությունների:

Ի՞նչ է հանվել, ի՞նչ է ավելացվել և ինչո՞ւ: Ահա սրանք են այն հարցադրումները, որոնք գրավել են մեր ուշադրությունը:

Առաջին հրատարակության մեջ Ավարայրի ճակատամարտի հիմնական պատճառը կրոնական է, իսկ երկրորդում՝ այն մղվում է հանուն հայրենիքի ազատության, որին կարելի է հասնել միաբանության և պայքարի միջոցով: Ասվածի ապացույցը երկրորդ հրատարակությունում ավելացված ներքոհիշյալ հատվածներն են:

« - Զավակներս, - պարզ հայացքով նայեց Վարդանը զինվորներին, - Հազկերտը հավատը չէ, որ պահանջում է: Նա պահանջում է, որ ուրանանք հայրենիքը, մեր ազատությունը: Հավատքի բան չէ, հայրենիքի բան է:

- Է, հայրենիքն ո՞վ կտա, Մպարապետ, - վրդովվեց Արշամը:

- Մարտիկները հավանության նշաններ արին:

- Ճիշտ է, - հաստատեց Վարդանը, - հայրենիքը տվինք ասել է տվինք ամեն բան»¹:

«Վանականներն արագ առաջ եկան և շրջապատեցին գորականին: Սա դարձավ արդեն բոլորին:

- Հուսով եմ լավ ի միտ առաք՝ ինչ որ վճռեցինք: Կրկնում եմ. չհարուցել հավատքի վիճաբանություն իրար մեջ և պարսից արքայի հետ: Տեղը չէ իմաստասիրության: Առավելապես դադարեցնել կալվածական վեճերը, մրցումը տիրազվիության նախարարության հետ: Թողե՛ք երկպառակությունը: Սկսեցեք քարոզը միաբանության» (2, էջ 4): Առաջին հրատարակությունից հանված այս հատվածը ևս դա է վկայում:

«- Հավա՜տդ, լույս հավա՜տդ ... խստագին խոսեց պառավը:

- Եթե մենք չպաշտպանենք մեր հավատը, մա յր Մամիկոնեից, - ասաց Ամատունին զգացված, - չենք ուրանա. միամիտ կաց:

Պառավն այս խոսքերից ավելի բորբոքվեց:

- Ուխտեցեք ողջ ժողովրդով մեկ, ուխտեցեք, դիմագրավ կանգնեցեք սատանային:

- Ուխտում ենք, մայր, - ասացին իշխանները ներշնչվելով կորովի կնոջ մոլեռանդ խոսքերից :

- Ուխտում ենք, - լսվեց ներքևի հավաքվածների կողմից» (1, էջ 15):

Այսպիսի հզոր ուխտով էին միմյանց կապված վարդանանք, այսինքն՝ հայրենիքի պաշտպաններն ու հայրենիքի իսկական զավակները, որոնցից յուրաքանչյուրը պատրաստ էր իր անձնական երջանկությունն ու կյանքը զոհել հանուն հայրենիքի: Վերջիններիս Դեմիրճյանն առաջին հրատարակությունում անվանում էր 'նահատակներ', իսկ՝ երկրորդում՝ զինվորյալներ: Համոզվելու համար բերենք այս օրինակը:

«Ինչու՞ տեր չես կանգնում լակոտիդ:

- **Նահատակներին** (ընդգծումն իմն է - Ա. Մ.) տեր չեն կանգնում, - հազիվ զսպելով արցունքը՝ ասաց Փառանձեմը:

Վասակը խոժոռեց աչքերը Փառանձեմի վրա» (1, էջ 38):

Քանի որ Դեմիրճյանը «նահատակները» փոխարինել է «զինվորյալներով», այդ պատճառով նմանատիպ բազմաթիվ հատվածներ է կրճատել և չի ընդգրկել երկրորդ հրատարակության մեջ: Այսպիսի հատվածները, որոնք շատ են և հաճախ են կրկնվում բնագրում, տեքստը

¹ Դեմիրճյան Դ., Վարդանանք, Երևան, 1951, էջ 282:

Այսուհետև «Վարդանանքի» երկու հրատարակություններից մեջբերումները կնշվեն շարադրանքում՝ փակագծերի մեջ: Պայմանականորեն 1-ին հրատարակությունը անվանում ենք 1, իսկ 2-րդը՝ 2:

կատարելագործելու համար Դեմիրճյանը կամ վերախմբագրում է, կամ էլ՝ հանում:

Առաջին հրատարակությունում պայքարի են դուրս գալիս նահատակները՝ պաշտպանելու իրենց հավատը, իսկ՝ երկրորդում ոտքի են ելնում զինվորյալները, այս անգամ պաշտպանելու ոչ միայն իրենց սրբազան կրոնը, այլև հայրենիքը թշնամու կեղեքումներից:

Առաջին հրատարակությունից Դեմիրճյանը հանել է մի հատված, որն ընթերցելուց հետո մեկ անգամ ևս համոզվում ենք, որ ժողովրդին ոտքի հանողը, ոգևորողը սպարապետն ու կաթողիկոսն են: Մեջբերվող հատվածը հայ աշխարհիկ և հոգևոր տերերի Հազկերտի հրովարտակի պատասխանը գրելու ընթացքից մի դրվագ է.

«...Հանկարծ Եղիշեն բարձրացրեց ձեռը, և բոլորը նայեցին նրան: Նա հափշտակության մեջ էր, աչքերը ցլում էին և նայում տարածության մեջ: Նա ոգեց.

- Եթե անմահ իսկ լինեինք և պետք էր մեզ մեռնել Քրիստոսի սիրուն՝ արժանի էր մեռնելը. քանի որ նա էլ անմահ էր և այնչափ սիրեց մեզ, որ մինչև անգամ մահը հանձն առավ, որպեսզի մենք ևս նրա մահով հավիտենական մահից ազատվենք:

- Ճշմարի՛տ, ճշմարի՛տ, - ձայն տվին զանազան կողմերից ժողովականները: Եղիշեն շարունակեց գրելը:

Եզնիկ Կողբացիի հեգնական ժպիտը դեմքին՝ շարահյուսում էր իր եղծը մազդեզանց կրոնի: Նա մեկ-մեկ բացատրում, վեր է հանում քրիստոնեական կրոնի բարձրությունը և վերացականությունը և ծաղրում մազդեզանց կրոնի կոպիտ, պարզունակ էությունը:

Սակայն հնոցի պես վառվում էր Ղևոնդ երեցը: Նրա արևատ, պղնձի դեմքը ցնցվում էր պայքարի բուռն կրքից: Նա ձևակերպում էր իր բորբոքուն խոսքը, որ գրելիս հանկարծ մոռացավ, բարձրացավ տեղից, նայեց չորս կողմ, կարծես չգիտեր թե որտեղ է: Նա տեսավ որ իրան են նայում նախարարները, հոգևորները, ժողովուրդը, ինչպես երազի մեջ:

Հետո կամաց-կամաց կրկին որսաց իր մեջ փոթորկի արագությամբ սլացող մտքերի շարանը և նստեց գրելու» (1, էջ 132-133):

Վարդանը և նրա զինակիցները առաջին տարբերակում ուխտում են հավատարիմ մնալ իրենց նախնիներին, իսկ՝ երկրորդում՝ հավատարիմ մնալ հայրենիքին:

«Արտակն այս խոհերի մեջ էր, որ հանկարծ Վարդան Մամիկոնյանը **հանեց սուրը և ծայրը դնելով հատակին**՝ (ընդգծումն իմն է - Ա. Մ.) նայեց մյուս իշխաններին.

- Ուխտենք հավատարիմ մնալ մեր նախնիներին, - գոչեց նա ոգևորված» (1, էջ 135):

Ուխտելով հավատարիմ մնալ իրենց նախնիներին՝ նրանք իրենց սրերի ծայրերը դնում են հատակին, որովհետև այդ սուրբ հողի մեջ էին իրենց նախնիները, իսկ երկրորդ հրատարակությունում, երբ ուխտում են հավատարիմ մնալ հայրենիքին, սրերը բարձրացնում են վերև: Ուրեմն՝ պատահական չէ այս փոփոխությունը. սրերը վերև են բարձրացնում, որովհետև նրանք վճռել էին գնալ, կռվել թշնամու դեմ և վերադառնալ միայն հաղթանակած: Իսկ սուրը օդի մեջ բարձր պահած վերադառնում են միայն հաղթած լինելու դեպքում:

«Արտակն այս խոհերի մեջ էր, որ հանկարծ Վարդան Մամիկոնյանը բարձրացնելով օդի մեջ սուրը, նայեց մյուս իշխաններին:

- Ուխտենք հավատարիմ մնալ հայրենիքին» (2, էջ 135):

Նրանց օրինակին է հետևում նաև ժողովուրդը: Խումբ-խումբ գալիս էին և կամովի զինվորագրվում՝ դառնալով զինվորյալներ: Իսկ ով դառնում էր զինվորյալ, իրենից դուրս էր շպրտում երկյուղ, վախ, չէր ենթարկվում ոչ մի իշխանի, ոչ մի արքայի, այլ կանգնում էր իր խղճի և ճշմարտության առաջ և խարազանում ցանկացած անիրավություն, բռնություն և ցանկացած ոտնձգություն հայրենիքի ու կրոնի հանդեպ: Իսկ զինվորագրվում էր նա՝ ով հաստատ վճռում էր պաշտպանել արդարությունն ու ճշմարտությունը՝ պայքարելով ընդդեմ անիրավության և բռնության: Զինվորի համար նախատեսված պահանջները անբեկանելի են ու վճռական: Ճակատագրական պահերին զինվորների պայքարին միանում են նաև կանայք, որոնք կազմել էին «Կանայք հայոց աշխարհի» գունդը, որի մեջ մտնում էին թե՛ գեղջկուհիներ և թե՛ իշխանուհիներ: Գեղջկուհիներին առաջնորդում էր Խանդութը, իսկ իշխանուհիներին՝ սպարապետի մայրը՝ Մեծ Տիկինը:

Առաջին և երկրորդ հրատարակությունների տարբերությունների մեջ ուշագրավ է այն, որ առաջինում ժողովրդական կամավորների գլուխ կանգնած էին՝ Թոմասը, Պողոսը և Խանդութը: Իսկ՝ երկրորդում՝ Առաքելը, Պողոսը և Խանդութը: Թոմաս շինականի անունը վեպի ամբողջ ընթացքում ընդամենը մի քանի անգամ է նշվում, նա նույնիսկ աչքի չի ընկնում իր արարքներով և հանկարծ առաջնորդում է շինականներին: Դա այնքան էլ համոզիչ չէր: Այդ իսկ պատճառով հեղինակը հարմար է գտնում փոփոխություն կատարել, և Թոմասին փոխարինում է Առաքելը:

Դեմիքճյանը նմանատիպ փոփոխություն է կատարել նաև ոշտունցիների ըմբոստացման տեսարանում: Առաջին տարբերակում Ռշտունիքի բնակչությանը ոգևորում, ոտքի է հանում մի **անհայտ ոշտունցի**,

իսկ երկրորդ տարբերակում՝ **Արթեն քեռին**: Այս փոփոխությունը ևս կատարվել է նույն սկզբունքով, ինչպես նախորդը:

Նույնանման ևս մեկ փոփոխություն, սակայն այս անգամ իշխանական դասի միջավայրում: Երբ արդեն գրվել էր Հազկերտի հրովարտակի պատասխանը, շատերն իրենց մտքերի հետ էին, մի մասն էլ զվարթ ու աշխույժ գրուցում էին: Երկու տարբերակում էլ մինչ այդ նույնն էր, սակայն առաջինում գրված պատասխանից ի սրտե գոհ էր Արծրունյաց նախարարը, երկրորդ տարբերակում՝ Մոկաց նախարարը:

«- Փա որ աստծո, ճանապարհ բացվեց, ասաց **Ներշապուհը**, հիմա գիտենք ուր ենք գնում» (1, էջ 137):

«- Փառք աստծո, - ճանապարհ բացվեց, - ասաց **Արտակ Մոկացը**, - հիմա գիտենք ուր ենք գնում» (ընդգծումներն իմն են - Ա. Մ.) (2, էջ 117):

Այս փոփոխությունը հեղինակը տեղին է կատարել, որովհետև Ներշապուհ Արծրունուն մենք հաճախ ենք տեսնում տատանման մեջ: Նրա երերուն բնավորությունը չի թողնում, որ նա հաստատուն մնա իր որոշման մեջ, և հաճախ նա իր մտքերով առանձնանում է բոլորից: Մի բան, որ չենք կարող ասել Մոկաց Արտակ իշխանի մասին, որը վեպի սկզբից մինչև վերջ աչքի է ընկնում իր հայրենասիրությամբ, ազնվությամբ ու քաջությամբ:

Ինչպես սկզբում նշել էինք, առաջին տարբերակում պատերազմի հիմնական պատճառը կրոնական էր, այդ իսկ պատճառով էլ (ինչպես սպասելի էր) Դենշապուհին իր ամբողջ թույնը թափեց Վասակի վրա հետևյալ խոսքերով:

«- Եվ ափսո՛ս, չես կարողացել զսպել ձեր **հոգևորներին**: Հանդուգն են, ապերասան, արյան ծարավի...» (1, էջ 156):

«- Եվ ափսո՛ս, չես կարողացել զսպել ձեր **իշխաններին**: Հանդուգն են, ապերասան, արյան ծարավի...» (2, էջ 128) (ընդգծումներն իմն են - Ա. Մ.):

Քանի որ երկրորդ տարբերակում ճակատամարտի պատճառն այլևս միտված չէր դեպի կրոնականը, այլ մղվում էր հանուն հայրենիքի, այդ իսկ պատճառով էլ հեղինակը կատարել է այս փոփոխությունը: Երկու հրատարակություններում էլ նմանատիպ տարբերություններ կան:

«Վարդանանք» պատմավեպի մի քանի տեսարաններում մենք հանդիպում ենք չափածո խոսքի: Վարաժի տանը տեղի ունեցող խրախճանքին ներկա էին նաև գուսաններ, որոնք բարձրացնում էին հավաքվածների տրամադրությունը: Թնդում էր նրանց զիլ ձայնը: Գովերգում էին մեր քաջ դյուցազուններին ու արքաներին: Երկրորդ հրատարակությունից դուրս է մնացել հետևյալ հատվածը Տիգրանի

քաջագործությունների մասին: Մեջբերելով բանաստեղծությունը՝ ներկայացնենք նաև տեքստային տարբերությունը:

Ու քայլեց ու վազեց ու գնաց ամեհի լեռը Պոնտական,
Ու տափկեց, ոտի տակ փռեց ամեհի կեռը Պոնտական,
Երկիրը ամեն զարհուրեց փախավ գրոհից Տիգրանա:

«Աշխարհն իր հետ տարավ

Քաջ քաջորդին քաջարանց»:

«Ու հաղթեց ու տիրեց աշխարհին

Ու հասավ տուրքը տալ մահին.

Կանչեց՝ թող մոտ գա մահն իրան,

Վախեցավ մոտ չեկավ մահն իրան,

Ե՛կ, արի՛, գոչեց քաջորդին մահին,

Եկավ մահը դողդողաց սաստիկ,-

Պահիկ մի կաց և ապա եկ ինձ տար»:

«Կտակեց քաջը քաջարանց.

Քաջորդու՛յն ասեմ քաջարանց,

Մի տաք իմ կովին դադար,

Մինչ դառնա անշղթա աշխարհ:

Ասաց ու մահին ասաց՝ -

Ահա՛ որ հրաման քեզ, ինձ տա՛ր» (1, էջ 170-171):

Այս ոգևորիչ երգը, որն աշխուժացրել էր երիտասարդներին, ցավոք, Դեմիրճյանը ինչ-ինչ պատճառներով չի ընդգրկել երկրորդ հրատարակության մեջ:

Առաջին հրատարակությունից Դեմիրճյանը հանել է մի հատված, որն այնքան էլ համոզիչ չէր: Եվ հավանաբար դա էլ է եղել պատճառ, որ հեղինակը այդ հատվածը չի ընդգրկել երկրորդ հրատարակության մեջ:

«- Այստեղ պետք է լինի իջևանած Գյուտ նախարարը, - ասաց առաջինը:

- Հենց այստեղ էլ ցույց տվին, իշխան, - պատասխանեց թիկնապահը:

- Իջնենք, - ասաց առաջինը և իջնելով նժույգի սանձը տվեց թիկնապահին:

Հյուրատան դրան երևաց հյուրատանտերը: Նորեկը օթևանը հարցրեց: Հյուրատանտերը, որ իմացել էր Գյուտի չընդունվելը գլխով ցույց տվեց օթևանը և հեռացավ: Հյուրը նայեց նրա հետևից և հետ կանչեց նրան:

Հյուրատանտերը մոտեցավ: Նորեկը ամենահասարակ շեշտով մի քացի տվեց նրա ծնկներին: Հյուրատանտերն ընկավ: Իսկույն օթևաններից դուրս թափվեցին հյուրերը և զարմանքով նայեցին Արսենին.

- Ավանակի՝ մեկը, - ֆշաց նորեկը:
- Հայեր են, - փսփսացին հյուրատան բնակիչները և կամաց-կամաց քաշվեցին ներս» (1, էջ 228):

Ճիշտ է, Ընծայնոց Արսենը մտերիմ հարաբերությունների մեջ էր պարսից Վախթանգ իշխանի հետ, սիրում էր նրա կնոջ քրոջը՝ Խորիշային, սակայն նույնիսկ այս հանգամանքներով չի կարող բացատրվել նրա այդ հանդուգն արարքը, որն էլ պատճառ է դարձել, որ այս հատվածը խմբագրության ենթարկվի:

Առաջին հրատարակության երկրորդ գիրքը սկսվում է «Մամիկոնյանների տանը սուգ էր»: (1, էջ 5-12) նախադասությամբ սկսվող հատվածով, որին փոխարինում է «Նախարարների պարսկաստան գնալուց հետո խռովքն ու խառնաշփոթը տարածվեց ողջ հայոց աշխարհում: ...» (2, էջ 321-322) նախադասությամբ սկսվող հատվածը:

«Վարդանանք» պատմավեպի այս երկու տարբերակներում կա ևս մեկ լուրջ տարբերություն: Առաջին տարբերակում ժողովրդական մի սովոր գանգվածի ոտքի է հանում ջլապինդ, կյանքով ու հաղթական ոգով լեցուն մի հոգևորական: Դա **Ղևոնդ երեցն է**, իսկ երկրորդ տարբերակում այդ հոգևորականը **Եղիշեն է**, որն ըստ իս այնքան էլ տեղին արված փոփոխություն չէ, որովհետև Եղիշեին վեպի սկզբից էլ մենք տեսնում ենք հոգևորականների շրջանում, նրանց մեջ պարփակված, իսկ Ղևոնդին՝ ընդհակառակը՝ ամենավտանգավոր ու ճակատագրական պահերին ժողովրդի հետ ու գենքը՝ ձեռքին: Եվ այս դեպքում միայն նրան էր վայել առաջնորդի դերում հանդես գալ:

«Ատոմը **Ղևոնդ երեցի** հետ գլուխ անցած փոքրիկ ջոկատին՝ իջնում էր մի լեռնահովիտ, ուր արևշողից պղնձագույն ժայռի թերակղզու մեջքին նստել է մի ամրոց, որի պարիսպների որձաքարը նրան միաձուլում էր ժայռի հետ» (1, էջ 73):

«Ատոմը **Եղիշեի** հետ գլուխ անցած փոքրիկ ջոկատին՝ իջնում էր մի լեռնահովիտ, որ արևշողից պղնձագույն ժայռի թերակղզու մեջքին նստել էր մի ամրոց, որի պարիսպների որձաքարը նրան միաձուլում էր ժայռի հետ» (2, էջ 371) (ընդգծումներն իմն են – Ա. Մ.):

Ինչպես սկզբում նշել էինք վեպը վերամշակումներից ենթարկվել է նաև շարահյուսական փոփոխությունների: Տեսնենք մի քանի օրինակներ:

«Երկրի գանազան կողմերից լուրեր գալիս էին: Լուրերը վրդովիչ էին սակայն» (1, էջ 349): Երկրորդ տարբերակում դարձել է «Երկրի գանազան կողմերից վրդովիչ լուրեր էին գալիս» (2, էջ 561):

Կամ մեկ ուրիշ օրինակ: «Նրանք կարող էին հազար ու մի դեպքեր պատմել իրենց կյանքից, այսպես, **որպես թե իրար հետ եղած լինեին, ապրած**» (1, էջ 272):

Վերամշակվելուց հետո դարձել է. «Նրանք կարող էին հազար ու մի դեպքեր պատմել իրենց կյանքից, այսպես, որպես թե իրար հետ ապրել էին տարիներ» (2, էջ 179):

Կամ այս մեկը. «**Այդպես անցավ մի օր ևս, անցան դարեր ...**» (1, էջ 549), որ դարձել է՝ «**Այդպես անցան օրեր, տարիներ, անցան դարեր ...**» (2, էջ 720):

Դերենիկ Դեմիրճյանը՝ հետևելով հայերենի զարգացմանը, կատարել է նաև ուղղագրական, քերականական և բառային փոփոխություններ: Ահա դրանցից մի քանիսը:

Կոմիկ-ծիծաղաշարժ, միստիքական-խորհրդավոր, ույժ-ուժ, կաթոլիկոս-կաթողիկոս, հրովարտաբեր-հրովարտակաբեր, աթոռակ-աթոռիկ, իրան-իրեն, Դժխոհն-Դժխոյին և այլն:

«Վարդանանքի» առաջին հրատարակության մեջ Վարդան Մամիկոնյանի մոտը հեղինակը «պառավ» է անվանում, որն իսկապես վայել չէր սպարապետի մոտ համար. այն սպարապետի, որի դեմքին էր նայում մի ամբողջ ժողովուրդ: Երկրորդ հրատարակությունում Դեմիրճյանը «պառավը» փոխարինել է «Մեծ Տիկին»-ով:

Նույնիսկ ավարտը տարբեր է. համաձայն առաջին հրատարակության՝ վեպն ավարտվում է հետևյալ հատվածով.

«Մենավոր մի դամբարան է ծածկում իր տակին ամփոփված մի հոգու հավերժական հանգիստը: Ասում են Վարդանն է այդտեղ: Ճշմարիտ է դա, - դժվարին է ասել: Բայց դաշտավայրի վճիտ լռության մեջ երբեմն կլսես մի կոկորդային մեղեդիի մեղմաձայն գեղգեղանք: Դա մի վանական է թերևս, կամ այլ անցորդ, կամ մի խումբ մարդիկ: Այդ մեղեդին երգվում է այն պահին, երբ ոտը դնում են Ավարայրի դաշտավայրը: Դարերի հին երգն է դա վարդանանց նվիրված: Ահա այդ հավերժական երգի մեջ են արդեն ճշմարտորեն ամփոփված Վարդանը և վարդանանք» (1, էջ 549):

Մենք կարծում ենք, որ այս պատկերը հագեցած է երևակայական պատկերներով և Վարդանի կերպարի մեծությունն ու կարևորությունն այստեղ չի երևում, որի համար էլ հեղինակը վերամշակել է վեպի ավարտը: Չնայած նրան, որ ավելացված հատվածը ևս թույլ է «Վարդանանքի» նման հզոր պատմավեպի համար: Կարծես թե ինչ-որ բան անավարտ է մնում և ընթերցողը սպասում է շարունակության:

Իսկ երկրորդ հրատարակության համաձայն, վեպն ավարտվում է այս հատվածով:

«Հայոց աշխարհի ձորերից ու դաշտերից խումբ-խումբ, մենակ, երբեմն և ստվար զանգվածներով գալիս էին գյուղացիներ զինված ամեն ինչով որ կարելի էր, գալիս էին անվերջ, սպառնալիորեն անվերջ, համալրում և զորացնում էին կովող զորամասերը: Քանի գնում, կովում էին խաղաղության և արդարության երազով» (2, էջ 720):

Ելնելով վերոնշյալներից՝ փորձեցինք Դեմիրճյանի գեղարվեստական մտածողությունը դիտել իբրև ստեղծագործական պրոցես՝ համեմատելով «Վարդանանքի» առաջին և երկրորդ տարբերակները:

Анна Мовсисян

**Первое и второе издание исторического романа Д. Демирчяна
“Вардананк” в свете текстологии.**

Варианты являются текстовыми целостными проявлениями одного и того же произведения, которые появляются при создании основного текста, но в которых еще не выражены окончательные желания автора. В этой статье мы касаемся оригиналов первого и второго вариантов. В вариантах имеются многочисленные различия. Каждое изменение имеет свое объяснение, что мы и попытались сделать, Эти изменения были произведены автором. Благодаря этому исследованию мы стали очевидцами создания и совершенствования шедевра Д. Демирчяна.

Anna Movsisyan

**The Comparison of the first and the second editions of
“Vardanank” after D. Demirchyan**

What kind of differences are there between the first and the second editions of “Vardanank” after D. Demirchyan and why were these changes made? Here are the questions we are interested in and the answers to which we are trying to find. In the paper we touched upon the most important and significant differences as those differences are numerous in the versions.